

Н. М. ЛОПАЦЬКА,
*к. і. н., доц. кафедри всесвітньої історії
та методики викладання суспільних дисциплін ПВНЗ,
Міжнародний економіко-гуманітарний університет
ім. академіка С. Дем'янука*

ЧЕРНЕЧА ІЄРАРХІЯ ДЕРМАНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТІРЯ В XVI-XVII СТОЛІТТЯХ

Стаття присвячена дослідженню та висвітленню проблеми організації та влаштуванню чернечої ієрархії у Дерманському Свято-Троїцькому монастирі в XVI-XVII ст.

Статья посвящена исследованию проблемы организации монашеской иерархии Дерманского Свято-Троицкого монастыря в XVI-XVII в.

This article is based on the research monk hierarchy of the Derman Monastery during the 16th and 17th century.

Дослідження чернечої ієрархії Дерманського монастиря у XVI—XVII ст. має важливе значення для відтворення цілісної організаційної структури даного духовного осередку. Звернення до цієї проблеми дозволяє, по-перше, схарактеризувати систему управління в монастирі, по-друге, визначити коло обов'язків представлених посад та їх подальше виконання чернечою братією. Метою цієї статті є реконструкція та характеристика чернечої ієрархії монастиря у Дермані в XVI-XVII ст. При цьому автор намагалася визначити не лише компетенцію займаних посад, а й простежити їх взаємозв'язок. Такого типу дослідження дозволяють більш ґрунтовно дослідити не тільки історію окремих духовних осередків, в даному випадку монастиря у Дермані, а й на регіональному рівні поповнити інформативно аспекти, що стосуються історії церкви на Україні.

Варто зазначити, що функціонування Дерманського монастиря в XVI-XVII ст. привертало увагу науковців та дослідників. Проте спеціалізованої літератури, яка цілісно надавала б дані про чернечу ієрархію духовного осередку у Дермані у XVI-XVII ст. не так багато, оскільки переважно це роботи, де увага звернена на окремих її представників. Серед авторів, праці яких містять згадки про діяльність настоятелів (ігуменів, архимандритів) та представників чернечої братії монастиря у Дермані варто назвати А. Хойнацького [31], П. Батюшкова [11], К. Харламповича [30], К. Копержинського [16], М. Соловія [28], І. Мицька [18], [19], [20], В. Рожка [25], М. Довбищенка [22]. Цінним джерелом, де безпосередньо зафіксовані особи, що належали до чернечої ієрархії є Дерманський пом'яник [2].

У чернечій ієрархії Дерманського монастиря були присутні настоятелі: ар-

хімандрити, ігумени (титуловані посади) та чернецтво - ієромонахи, ієродиякони і ченці. Ігумен - це титул настоятеля монастиря в православній церкві. Настоятелів великих монастирів називали архімандритами [13, 856; 24, 39]. Відповідно архімадрія - монастир, великий як за числом ченців, так і за значенням, під керівництвом архімандрита [14, 69]. Настоятель - старша особа в адміністративній владі, духовна особа в монастирі. У Дерманському монастирі ігумени та архімандрити відносилися до категорії настоятелів, як духовні особи, що удостоєні почесного титулу у чернечій градації. Були представлені і справді (розпорядник у духовній обителі, особа яка здійснює управління), що не завжди належали до представників духовенства, а могли бути й світськими особами. Вони призначалися на цю посаду, щоб виконувати функції більш пов'язані із господарською, адміністративною діяльністю в монастирі у Дермані. Роль настоятелів та справців у діяльності релігійного осередку досить важлива. Вони здійснювали управління, як на рівні духовних потреб, так і на рівні господарства, адміністрації. Література та джерела подають окремі згадки про діяльність тих чи інших ігуменів, архімандритів, справців тощо. Та складність полягає у визначенні точних дат та періодів їхнього перебування в обителі. На основі документальних даних та опрацьованої літератури вдалося встановити згадки або крайні дати діяльності наступних ігуменів, архімандритів та справців Дерманського монастиря у XVI—XVII ст. Зокрема про ігуменів: Герасима [18, 19], Федіра Яковича [23, 25], Івана Стефановича (зг. 1570 р., 1571 р.) [18, 83; 19, 113; 10, 30-40], Рафаїла Жиморського (зг. 1609 р. - постриг у ченці) [18, 6], Михайла Джусу (Дчусу) (зг. 1571 р., зг. 1575 р.) [21, 43; 23, 24], Ісакія Борисковича (1602 - 1605 pp.; зг. 5.01.1614 р.) [18, 12; 19, 84]; та про архімандритів: Геннадія (зг. 25.01.1591 р.; зг. у апробації від 3.03.1623 р., копія 3.03.1627 р.) [18, 19; 19, 87; 29, 252], Ісайю Балабана (зг. 1597 р.; зг. 15.02.1608 р.) [1, 258-259 зв.; 18, 9; 19, 82-83; 20, 53], Іезекіля-Йосифа Курцевича (1623-1625 pp.) [19, 97], Мелетія Смотрицького (1627 - 1633 pp.) [18, 80-81; 19, 112; 22, 329], Івана (Іоана) Дубовича (1634 - 1646 pp.; зг. 1641 р., зг. 1644 р.) [22, 223-224, 398; 6, 7 зв.-8; 27, 314; 1, 236-238 зв.]. Крім того відомі згадки про настоятеля - Олександра Путятицького (зг. 1608 р., зг. 1612 р.) [19, 107; 18, 68-69; 2, 44] та справцю монастиря - Івана Федорова (зг. 1575 р.; зг. 1576 р.; зг. 1580 р.) [18, 85; 19, 114; 23, 24; 15, 60-64].

Важливі функції у діяльності Дерманського монастиря покладалися на його настоятеля. Це стає очевидним не лише з характеристики здійснюваної роботи того чи іншого представника, а й із джерел, які характеризують обов'язки цієї старшої особи в адміністративній владі. Це правила св. Василя Великого. Відома його праця „Слова подвижницькі", де подано тлумачення поняття „настоятель" [26]. Св. Василій Великий характеризує подвижницький статут, що ґрунтується на принципі співжиття (общезитія). У своїх правилах він зазначає, що настоятель повинен бути один, він покликаний головувати над духов-

ною спільнотою у монастирі. У такій общині ченці повинні смиренню підкорятися керівнику, а він, у свою чергу, є для них взірцем [26]. У межах монастиря настоятель, безперечно, вважався особою, яка за своїми функціями та обов'язками мала найбільші духовні права та адміністративні прерогативи. Настоятелі чи то в ранзі архимандритів, чи то в ранзі ігуменів здійснювали керівництво духовним і, значною мірою, господарським життям монастиря. їм підпорядковувалася чернеча братія, на ієрархії якої слід зупинитися детальніше. У часи, коли настоятель не міг виконувати повною мірою свої функції, в обителі призначався намісник. В духовних осередках, які повністю чи значною мірою залежали від своїх патронів, призначення намісників здійснювалося ними, можливо, з врахуванням думки настоятеля. Так наприкінці серпня 1625 р., після виїзду І. Курцевича з Дерманя до Москви, тодішній патрон монастиря, брацлавський воевода Олександр Заславський, перебуваючи в Опатові на генеральному сеймику Малопольської провінції, надіслав листа до ченця Дерманського монастиря Рудницького, прохаючи його виконувати функції намісника у монастирі до його приїзду [8, 38]. Наприкінці 1625 р. документи фіксують іншого намісника у Дерманському монастирі - отця Оваршовського. Однак вже 10 січня 1626 р. із Дубна воевода повідомляв дерманських ченців про звільнення отця Оваршовського та передачу намісництва отцю Галактіону. У листі він строго застерігав ченців, щоб слухалися нового намісника, зазначаючи, що хто цього не бажає, тому з монастиря „вільні ворота”. З цього ж листа дізнаємося цікаву деталь щодо процедури введення у намісницькі повноваження обраної патроном духовної особи. Її мав здійснювати дубенський ігумен [8, 155]. Пом'яник Дерманського монастиря зазначає, що після призначення М. Смотрицького дерманським архимандритом, Галактіон склав свої повноваження намісника, але залишився ієромонахом монастиря, тобто ченцем, що мав право виконувати священицькі повноваження [2, 51]. Згодом функції намісника протягом 1627 - 1633 рр. виконував Ісає Радевич [2, 56; 6, 8; 22, 224]. У пом'янику зафіксований ще один намісник настоятеля - Антоній Якович - без точної вказівки на рік його намісництва [2, 47]. Зважаючи на хронологічну ідентифікацію близьких до цього уривка записів інших осіб у пом'янику, найбільш ймовірно, що він недовго виконував функції намісника за архимандритства М. Смотрицького, але перед І. Радевичем, тобто або у 1626 р., або 1627 р. Протягом 1643 -1647 рр. як намісник монастиря згадується Серафим Бельський [3, 4-7 зв.; 22, 399]. У 1647 р. останнього на посаді намісника змінив отець Савицький [4, 40 а; 27, 336; 22, 399].

Важливе місце в чернечій ієрархії монастиря займав економ. Документи фіксують двох економів обителі за період настоятельства І. Дубовича. Протягом 1634 -1645 рр. як економ згадується Лаврентій Нозолевський [6, 7-8; 7, 1-1 зв.; 22, 399; 29, 263-264]. У 1637 р. монастирські документи фіксують іншого - Рафаїла [5, 2-3; 22, 399]. Економи обиралися братією, їм належали адмініс-

тративні й господарські функції. Після обрання вони отримували ключ (інший знаходився у настоятеля) від скарбу, де зберігалася монастирська печатка Двічі на рік економ разом зі скарбником звітували настоятелям з братією про стан монастирських прибутків [9, 23-24; 12, 480]. Фінанси монастиря знаходилися у завідуванні скарбника (шафаря). На жаль, документи не залишили нам ні прізвища, ні імені жодного зі скарбників Дерманського монастиря. Лист митрополита Й. В. Рутського про призначення І. Дубовича настоятелем Дерманського монастиря, виданий в січні 1634 р. у Дермані, вказує на існування такої посади як старший над монастирською братією. Судячи з уривкових відомостей цього листа щодо його повноважень, старший виконував функції близькі до скарбниківських. Він мав контролювати, щоб ченці не мали майна за межами монастиря, виділяв пиво до столу, м'ясні страви для гостей монастиря тощо [22, 223-224]. Зважаючи на це, не виключено, що під старшим Й. В. Рутський розумів саме скарбника.

Високе місце в чернечій ієрархії займав архідиякон, який допомагав архімандритові проводити службу Божу та здійснювати таїнства. За настоятельства М. Смотрицького та у перші роки настоятельства І. Дубовича архідияконом був Ієремія Смотрицький [5, 2-3; 22, 399]. Ченці, що мали право проводити службу Божу, отримували титул ієромонахів. Число їх, правдоподібно, не було ustalеним. Одночасно у Дерманському монастирі перебувало до десятка ієромонахів, а іноді й більше. Саме з їх числа обиралися економи і скарбники, призначалися намісники. Окремі з ієромонахів мали додаткові повноваження. Так пом'яник фіксує ієромонаха Аврамія, який прозрів біля ікони Пресвятої Богородиці і став сповідником Дерманського монастиря [2, 27]. Найчастіше з числа ієромонахів призначалися уставники - керівники монастирського хору. Напередодні та, правдоподібно, у перші роки архімандритства М. Смотрицького уставником у Дерманському монастирі був ієромонах Антоній Якович [2, 59], згодом - чернець, а потім ієродиякон іоаким Зозулинський [2, 26; 6, 8]. Ще одну, доволі численну, категорію ченців Дерманського монастиря складали ієродиякони - священнослужителі, що допомагали ієромонахам проводити службу Божу. Судячи з записів у пом'янику, ця категорія була не настільки численною як ієромонахи. Серед них були Ісає Радовицький (1631 р.), Ієремія Смотрицький (до 1634 р.), Самуель Гуляницький (кінець 1640-х рр.) [6, 8; 2, 57; 22, 399]. Їх діяльністю в монастирі опікувався спеціальний наставник-еклезіарх. У документах монастиря під 1637 р. згадується, що еклезіархом на той час був Митрофан Смотрицький [5, 2-3]. Зрештою, на нижньому щаблі ієрархії монастиря знаходилися прості ченці. У документах вони фіксуються як ченці (монахи), ченці-василіани (для унійного періоду), інокі. Поняття „законники" мало дещо ширше значення, оскільки вживалося для позначення і вищих категорій монастирської братії. Так пом'яник фіксує під 1653 р. ієромонаха Іова Рейнського, одночасно називаючи його і „законником дерманським" [2, 69].

Отже, Дерманський монастир мав чернечу ієрархію, сформовану в українських монастирях за візантійськими зразками принаймні в першій половині XVI ст., якщо не раніше. Певні зміни у цій ієрархії залежали від особи настоятеля, який, надаючи пріоритет тій чи іншій стороні монастирського життя, таким чином впливав на зміцнення чи зростання ролі певної посади. Існуюча в монастирі ієрархія давала можливість для кар'єрного росту. При цьому враховувалися наступні чинники: особисті якості ченця, родинні зв'язки з впливовими в ієрархії ченцями, певна факт випадковості, якщо він сприяв зростанню авторитету монастиря (наприклад, чудесне зцілення від монастирської ікони). Ченці, вишколені у стінах духовного осередку, могли претендувати на підвищення не лише у його ієрархії, пили й в інших монастирях, де з певних причин відчувався брак кадрів.

Література:

1. *Державний архів Рівненської області. - Ф.370: Дубенський повітовий суд* -
Он і Спр 100: Справа про земельну суперечку між поміщиком с Верховое графом
Ічійнським та Дерманським монастирем.
Острозький державний історико-культурний заповідник. - КН. 961/VI
С -
Vi.V Дерманський пом'яник.
2. *Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі ЦДІАУ м. Києва).* Ф.2072: *Дерманський чоловічий монастир. - Оп.1. - Спр. 8: Протестація*
в тастиря в суд по справі поміщиків Заславського, Острозького, Радинського, Жул-
ковського, Черкаса про захоплення сіл та наїздах (1600 -1792).
3. *ЦДІАУ м. Києва. - Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир. - Он. 1. - Спр 18:*
І про перехід Дерманської і Лубенської архимандрії у володіння ксьондза Сокольського
1700р
4. *ЦДІАУ м. Києва - Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир. - Оп.1. - Спр.53:*
А антракти Дерманського монастиря з орендарями (1630 - 1816 рр.).
5. *ЦДІАУ м. Києва. - Ф. 2072: Дерманський чоловічий монастир. -Оп.1. - Спр.103:*
Чисти Заславського, митрополита Загорського, губернатора, коронного гетьмана
монастирю про дозвіл на зруб заповідного лісу, прохання допомогти в отриманні
і падишини. про віддачу в вічне володіння монастирю помість. про привілеї

Дніпропетровськ, 2004.

12. Грушевський МС. Історія України-Руси. - К., 1994. - Т.V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV - XVII віків.

13. Енциклопедія українознавства. Репринтне видання 1955-1984 рр. Словникова частина. - К., 1996 - Т.3.

14. Енциклопедія українознавства. Репринтне видання 1955-1984 рр. Словникова частина. - К., 1993. - Т.1.

15. Ковальський Н.П., Атаманенко ВБ. Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дермани // Исследования по историографии и источниковедению отечественной истории XVI - XX вв. - Днепропетровск, 1990. - С. 60 - 64.

16. Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та вДермані після Берестейської унії 1596 р., її видання та діячі// Бібліологічні вісті. - Київ, 1924. - Січень-березень. - С. 75 - 82.

17. Мицько І. Єрм. Єлисей (Ільковський) // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. - Львів. 2000. - С.5 - 29.

18. Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької Академії (1576 - 1636). Бібліографічний довідник. - К., 1990.

19. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). - К, 1990

20. Мыцко ИЗ. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI - 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. - М., 1981. - С.47 - 56.

21. Описи Острожчини другої половини XVI - першої половини XVII століття. Серія: Історичні джерела / Упоряд. Атаманенко В.Б. - Київ-Острозь-Нью-Йорк, 2004. -ТІ.

22. Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI - першої половини XVII ст. / Упор. Довбищенко М.В. - Вип. 1. - К., 2001. - Т.3.

23. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI - перша половина XVII ст.). Збірник документів / Упор. Ісаєвич Я.Д. - К., 1975.

24. Підкова І.З., Шуст Р.М. Довідник з історії України. - К., 1993. - Т. I.

25. Рожко В.С. Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. - Луцьк, 2000.

26. Св. Василий Великий. Слова подвижнические - М., 2001. Интернет-издание Вэб-Центра. - Омега, 2002.

27. Селянський рух на Україні 1569-1647рр. Збірник документів та матеріалів - К, 1993.

28. Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. - Рим -Торонто, 1977.

29. Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря // Волинский историко-археологический сборник. - Житомир, 1900. - Кн.2. - С.243 -267.

30. Харламович К. Иосиф Курцевич архиепископ Суздальский бывший владимирский и брестский (1621 - 1642). - Почаев, 1900.

31. Хойнацкий А О. Очерк из истории православной церкви и древнего благочестия на Волини, изложения в жизнеописаниях святых Угодников Волинских и других Православных Святых, принимавших ближайшее участие в исторических судьбах земли Волинской - Житомир, 1878.